

הארכיאולוגיה היהודית היום¹

מאת

נחמן אביגד

חושבני, ששם הרצאתי דורש הסבר קצר. הגיעה לאוזני שאלה שנשאלה בקרב הנוכחים באולם זה: "מה משמעותה של 'ארכיאולוגיה יהודית' ? כלום הארכיאולוגיה המקראית ששמענו עליה היום אינה יהודית?" כידוע, עוסקת הארכיאולוגיה היהודית בחקר התרבות החומרית של העם היהודי אחרי תקופת המקרא, כלומר, בתקופת בית שני ובתקופת המשנה והתלמוד, או במלים אחרות, בתקופות ההלניסטית, הרומית והביזאנטית, ושומה על הארכיאולוגיה היהודית לשחזר ולהמחיש את חיי העם היהודי בארצו בתקופות אלו.

לכאורה נוחים התנאים האובייקטיביים לחקר התקופות המאוחרות, שכן שרידיהן קלים יחסית לחשיפה, מאחר שהם נמצאים בשכבות העליונות של התל או מעל פני הקרקע, והמקורות הספרותיים וההיסטוריים להבנת התקופות רבים הם ומפורטים. אבל בארץ כארצנו, שבה היה מרכז-הכובד של הפעולה הארכיאולוגית מכוון על-פני-רוב לתקופת המקרא ולתקופות הקדומות, נעשו התקופות המאוחרות לתחום-התעניינות שולי. וכך נוצר המצב הפאראדוקסאלי, שמבחינה ארכיאולוגית-מדעית היתה התרבות החומרית של האלף השלישי לפסה"ב ידועה יותר מזו של המאה הג' לסה"נ. ואם כך היה הדבר ביחס לארכיאולוגיה המאוחרת בכלל, לא-כל-שכן לגבי הארכיאולוגיה היהודית, שרק מעטים התעניינו בה. טבעי היה, שהארכיאולוגיה היהודית התרכזה בשני נושאי-מחקר עיקריים: בתי-הכנסת העתיקים והקברים היהודיים העתיקים, שכן רק באלה בלט הייחוד היהודי של הממצאים.

בשנים האחרונות חל שינוי ניכר. התפתחויות שונות, ובראש וראשונה העובדה שהמחקר הארכיאולוגי בישראל נמצא כמעט כולו בידי חוקרים יהודים, גרמו, שגם בקרב הארכיאולוגים נתעוררה "התודעה היהודית", דבר שהצמיח פירות שלא שיערנום בתקוותינו הנועזות ביותר. מן הספרות הארכי-

1. הרצאה שהושמעה ב-12 במאי 1965 בכינוס הכ"ב לידיעת הארץ.

ה א ר כ י א ו ל ו ג י א ה י ה ו ד י ת ה י ו מ

אולוגית של המאה שעברה ידוע לנו, שגילויהן של מצבת משע מלך מואב ושל כתובת השילוח הביאו בשעתו להתעניינות הולכת וגוברת בארכיאולוגיה המקראית. המלה הכתובה, מעצם טבעה, מדברת אל לבנו כמאה עדים חיים, ויצר-הדעת שהיא מעוררת בנו חורג בהרבה מן התחום המוגבל של הארכיאולוגיה. לא אטעה, כמדומני, אם אומר, שדבר דומה קרה עם גילויין של המגילות בקומראן. וכבר הצביע על כך מנקודת-מבט אחרת פרופ' ידין בהרצאתו אמש. גילוי זה לא זו בלבד שהיה נקודת-מפנה בחקר הספרות העברית הקדומה, אלא אף שימש אבן-מיל חשובה בתולדות הארכיאולוגיה היהודית. המגילות עצמן הן הממצא הגדול והחשוב ביותר שזכינו בו אי-פעם בארכיאולוגיה היהודית. בעקבות גילויין הופנתה התעניינותו של עולם המדע לימי בית שני והתקופה שלאחריה, וגברה הסקרנות העממית במידה שלא ידענו קודם-לכן. גדל העניין בכל הריאליה של התקופה הזאת, ונפתחו אשנבים להבנת פרקים סתומים בהיסטוריה היהודית. נתגלה איזור גיאוגרפי חדש כשדה-פעולה חשוב ומבטיח: מדבר יהודה. לארכיאולוגיה הארצישראלית נוספו ממדים חדשים: לא רק ממדי-גובה², במקום ממדי-עומק, אלא גם שינוי ראדיקאלי ברפרטואר הממצאים הארכיאולוגיים, הודות להשתמרותם הטובה של חומרים אורגאניים — כגון עץ, עור ובדים — בתנאי המדבר.

ננסה עתה לברר לעצמנו, מה מצב הארכיאולוגיה היהודית היום, מה הם הישגיה ומה בעיותיה. במסגרת הזמן הקצוב העומד לרשותנו תהיה סקירתנו בהכרח קצרה מאוד ותוכל לכלול רק את עיקרי הדברים, ובקווים כלליים ביותר. אך הרי כמה הרצאות בכינוס זה מוקדשות לנושאים ספציפיים בארכיאולוגיה היהודית, ואפשר יהיה אפוא לעמוד על מלוא ערכן ומשמעותן של התגליות בתחום זה.

מכיוון שנקודת-המוצא שלנו היתה חשיבות המגילות, נעמוד בקצרה על תרומתן לדיסציפלינה שעד לפני זמן קצר עדיין היתה בחיתוליה, ופתאום צמחה ועלתה למעמד של דיסציפלינה מדעית של ממש: הפאליאוגראפיה היהודית. התנאי שפאליאוגראפיה כלשהי תיחשב לדיסציפלינה מדעית הוא, שתהיה מבוססת על תעודות רבות ומתוארכות. לגבי הפאליאוגראפיה היהודית נתמלא תנאי זה רק עכשיו. בעזרת אוצר כתבי-היד העבריים והארמיים שנמצאו בקומראן, שנתחברו בתקופות שונות והכתובים בסגנונות

2. הכוונה למערות מדבר יהודה ולמצדה, הנמצאות במרומי צוקי סלע.

שונים, אפשר עתה לעמוד על רצף התפתחותו של הכתב היהודי בתקופת בית שני ובתקופה שלאחריה. התעודות והחומר האפיגרפי העשיר מימי המרד הראשון והמרד השני, אשר נתגלו במצדה, בנחל חבר ובוואדי מורבעת והמתוארכים בדייקנות מרובה, נתנו בידינו מפתח רב-ערך לקביעת הכרונולוגיה היחסית והמוחלטת של הכתבים השונים.

גם בלי הקריטריון הכרונולוגי, על-אף היותו כה חיוני בשבילנו, יש בתעודות אלו כדי להסב הנאה מרובה לכל שוחר האות העברית למראה סגנונות הכתב הרהוט, שרק לפני זמן מועט לא ידענו עליהם ולא כלום. כמה חיות וחיוניות שופע כתב רהוט זה לעומת כתב-הסופרים הפורמאלי! אכן, נוסף נכס יקר-ערך למורשתנו התרבותית הקדומה.

אחת הבעיות העיקריות בכל מחקר ארכיאולוגי היא בעיית הכרונולוגיה. מסתבר, שגם בחקר השרידים מן התקופה ההיסטורית המאוחרת שאנו דנים בה לא שפר חלקה של הכרונולוגיה. מעטים האתרים, הבניינים והקברים שיש עליהם תאריכים מוחלטים. אמנם נוסף בתקופה זו קריטריון כרונולוגי רב-ערך: המטבעות, אבל גם קריטריון זה אינו מספיק, ולכן אנו נזקקים במידה רבה גם לקיראמיקה של התקופה הזאת כאמצעי-עזר כרונולוגי. אמצעי זה טרם פותח די הצורך, הן משום שהזניחו אותו החופרים מסיבות שהזכרתי קודם-לכן והן משום שלא היו ממצאים מתוארכים. וראוי לזכור, שהדיוק הדרוש לגבי תקופה זו רב בהרבה מזה הדרוש לגבי תקופות קדומות. הדבר יבוא על תיקונו ככל שתרכינה החפירות הסטראטיגרפיות ויתוספו ממצאים מתוארכים.

אמש הדגים פרופ' ידן בצורה מזהירה, כי בתארוך המגילות נודעת חשיבות מרובה לקורלאציה בין הקיראמיקה של קומראן, שיש לה כרונולוגיה יחסית, ובין הקיראמיקה של מצדה, שיש לה כרונולוגיה מוחלטת. אין ספק, שהמצאים ממצדה וממערות מדבר יהודה, שזמניהם ידועים בדיוק הודות לעצם הימצאם במקומות אלה, ישמשו בסיס איתן לכל דיון כרונולוגי בקיראמיקה הרומית. ומכיוון שנגענו במצדה ובמערות מדבר יהודה, הרי אין אנו פטורים מלעמוד גם על האספקטים האחרים של התגליות במקומות אלה.

לא אגזים, כמדומני, אם אומר, שבתגליות אלו יש משום מאכסימום שאפשר לצפות ממצאים ארכיאולוגיים. שהרי מבחינה לאומית-היסטורית באים הם להמחיש ולשחזר מעשים ואירועים היסטוריים ולאמת ולהשלים מקורות ספרותיים. מבחינה ארכיאולוגית טהורה החידוש העיקרי בחפירות מצדה הוא

בכך, שאין לפנינו ממצאים בודדים — ויהיו חשובים ומעניינים כאשר יהיו — אלא שבפעם הראשונה נמצא מכלול יישובי שלם מימי בית שני: מצודה, על חומותיה, ארמנותיה ומחסניה, בורות־מים, בתי־מרחץ ובית־כנסת. יתר־על־כן, לממצאים הרבים במצדה נודע ערך בפני עצמו — ארכיטקטוני, קיראמי, אמנותי, מיטאלורגי, גומיסמאטי, אפיגראפי, כרונולוגי וכו'. מה עוד דרוש כדי לקבל תמונה מוחשית מכל תחומי־החיים של יישוב?

מכל בנייני מצדה אזכיר רק אחד, זה שהוגדר כבית־כנסת ויוחס לימי הורדוס. מותר להניח שהגדרה זו נכונה, ואם כך הדבר — הרי לפנינו בית־הכנסת הקדום ביותר שנתגלה בארץ, מעין אב־טיפוס לתכנית הבאסיליקה דמויית־החי"ת, האופיינית לכל בתי־הכנסת הקדומים בגליל.

בחקר בתי־הכנסת הקדומים — כלומר, אלה שאנו מייחסים אותם למאה הג' או לסוף המאה הב' לסה"נ — התקדמנו בשנים האחרונות מעט מאוד. לא נתגלו בתי־כנסת חדשים, ועל הכרונולוגיה שלהם אין אנו יודעים יותר מאשר קודם. בארכיטקטורה ובתבליטי־האבן שלהם אין אנו מסוגלים להבחין בוודאות בין מוקדם ומאוחר, וזאת מן הטעם הפשוט, שבאף אחד מבתי־כנסת אלה אין למצוא אחיזה לקביעת תאריך מדויק. ואם יש תאריך אחד — זה של בית־הכנסת בנברתין — הרי יש לחשוש, שאיננו מכוון לבנייה המקורית.

אבל בתי־כנסת מאוחרים יותר — כלומר, מן המאות הד'—הז' — נתגלו למכביר, ובתחום זה היו לנו שנות־ברכה. התרחבה מפת בתי־הכנסת העתיקים, ונוספו לה נקודות חדשות, ממעון בדרום ועד טבריה בצפון. התגלית החשובה ביותר בתחום זה היא ללא ספק זו של בית־הכנסת בחמת־טבריה. וזאת לא רק בגלל רצפתו היפה להפליא, אלא משום היותה תגלית יחידה במינה: אין לפנינו בית־כנסת אחד, אלא שניים — ואולי אף שלושה — זה על גבי זה. לדבר זה נודעת חשיבות יוצאת מגדר הרגיל, משום שהוא מאפשר לנו לעקוב אחר התפתחות צורות בתי־הכנסת בתקופות שונות. ועוד נשמע על כך בהרצאתו של ד"ר משה דותן.

חקר בתי־הכנסת הוא, כמובן, היהודי ביותר בכל ענפי הארכיאולוגיה היהודית. דומה, שיותר מכל יצירה חומרית אחרת אפשר ללמוד משרידים אלה הן על סגנון הבניינים ומלאכת־הבנייה, על אמנות הפיסול והציור, על הכתב והלשון, והן על סדרי־תפילה ודיני הלכות, ארגון קהילתי, המצב החברתי, התנאים המדיניים, מידת היצירה העצמית של היהודים והשפעת הסביבה הנכרית. אכן, מועטות הידיעות שבמקורות על צורת בתי־הכנסת, ואנו תלויים

כמעט אך ורק בממצאים הארכיאולוגיים כדי להכיר נכס תרבותי זה, ששמורים בו ערכים רבים, דתיים כחילוניים.

נכס אחר מן המורשה היהודית הקדומה הוא זה של הקברים היהודיים. חקר הקברים הקדומים מימי בית שני העלה ממצאים רבים, שמהם ראוי לציין בראש וראשונה את קבר יסון שבירושלים. קבר זה, המיוחס למאה הא' לפסה"נ, הוא יחיד בסוגו מן הזמן ההוא, הן בגלל הארכיטקטורה שלו וציורי הספינות שבו והן בגלל כתובת ארמית נדירה.

מימי בית-הורדוס נתגלה בית-קברות בלתי-רגיל בגודלו על הר-הזיתים, ובו ממצא רב ועשיר בגלוסקמאות, בכתובות ובחפצים. עם זאת הוא חורג אך במעט מן השיגרה.

פרק מיוחד הוא בית-הקברות בבית-שערים. ניקרופוליס זה, שבו קבור רבי יהודה הנשיא, הוא תופעה בלתי-רגילה, ממש פינומינון, בין החפירות בארץ ומחוצה לה, תופעה שאין לסכמה במלים ספורות. והדברים ידועים לכול. הוא טומן בקרבו עושר רב בארכיטקטורה, בכתובות ובמצאאים אחרים, שיש להם זיקה רבת-עניין למקורות הכתובים ושנודעת להם חשיבות מרובה להבנת התרבות החומרית והרוחנית של היהודים במאות הב'—הד' לסה"נ.

רבות התופעות החשובות בבית-שערים, אבל באחת מהן היא שונה מכל הקברים האחרים בארץ: קישוט הקברים והארונות בדמויות אדם ובעלי-חיים — מוטיבים שנלקחו מאמנות הגויים. תופעה זו, המיוחדת גם לבתי-הכנסת, היא כה מפתיעה, עד שראוי לעמוד עליה בקצרה.

אמנות הדמות אצל היהודים היא אחת הבעיות המעניינות והמרתקות ביותר בארכיאולוגיה היהודית, ולמרות שפע התגליות לא איבדה מאומה מן האקטואליות שלה. להיפך, כל גילוי חדש מכה גלים חדשים ומסעיר שוב את המחשבה היהודית, ומן הראוי אפוא להקדיש לבעיה זו כמה דקות.

העובדות ברורות, לכאורה, וחד-משמעיות. בתקופת בית שני — כלומר, בימי החשמונאים ובימי בית-הורדוס — קיימו יהודי ארץ-ישראל את צו התורה "לא תעשה לך פסל וכל תמונה" כפשוטו ובכל חומרתו. היתה זו תקופה שבה עשו שליטים נכריים נסיונות חוזרים ונשנים לכפות על היהודים עבודה זרה. כתגובה על כך התעטפו היהודים בלבוש-מגן בלתי-חזיר להשפעה זרה, ושמרו על איסור התורה בחומרה רבה יותר מאשר אי-פעם בדברי ימי העם היהודי. לקנאות זו כמה רמזים במקורות. המפורסם שבהם הוא הסיפור על הצבת דמות

של נשר על שער בית־מקדשו של הורדוס ועל הסרתו בידי קנאים, ששילמו בעד מעשה זה בחייהם.

באמנות היהודית — לרבות הארכיטקטורה — מן התקופה הנדונה אין כל עיטורים מן החי. בין מאות הגלוסקמאות והסארקופאגים המעוטרים שנתגלו אין למצוא אפילו אחד שיש עליו מוטיב כלשהו מעולם החי, כ־אם רק דגמים מעולם הצומח או צורות גיאומטריות. הוא הדין לארכיטקטורה העיטורית ולמטבעות. הוכחה נוספת לתופעה זו העלו עכשיו חפירות מצדה, שלא נמצא בה דבר שיש עליו תמונה כלשהי מן החי. הפסיפסים המהודרים של הורדוס במצדה מעוטרים רק בדגמי צמחים ובצורות גיאומטריות, ויש לשער, שבסגנון זה קישט את יתר ארמנותיו במדינה, כפי שמוכיחים גם שרידי הארמון המפואר ביריחו, המיוחס להורדוס או לאחד מבני ביתו.

דומני, שעדות שלילית זו היא חד־משמעית, ואין מקום לטענה: "לא מצאתי אינה ראיה". כי לא על עדות אחת מדובר כאן, אלא על שרשרת של עדויות, והיא הקובעת. לא ייפלא, שגם מימי־החירום של מלחמת בר־כוכבא נמצאו סימנים לקנאות בענייני פסל ותמונה, כגון הפרצופים המושחתים שעל כלי־הברונזה הרומיים שנמצאו במערת האיגרות. עם זאת לא נשחת המחזה הפא־גאני ביותר שעל אחד הכלים — סצינה מן המיתולוגיה היוונית — ולחתימת האיגרות השתמשו בחותם שעליו דמותו של היראקלס היווני.

אחרי הפורענויות של מלחמת בר־כוכבא באו ימי התבצרות פנימית של היישוב היהודי, שהתרכזו בעיקר בגליל. היתה זאת תקופה של שלום מדיני, של פריחה כלכלית ושגשוג רוחני. הסנהדרין, בית־הנשיאות וחז"ל עיצבו את דמותו הרוחנית של היישוב, ובחיי העם שלטה ההלכה שלטון מוחלט. והנה, בעצם הימים ההם סיגלו לעצמם היהודים ממנהגי העמים שבקרבתם או בקרבתם ישבו, וקישטו את בתי־הכנסת שלהם, ואפילו את קבריהם, במעשי פסל ותמונה בסגנונם של עכו"ם.

תופעה זו נתגלתה לראשונה עם גילוי בתי־הכנסת בגליל בראשית המאה ה־כ', והדבר בא כזעזוע. אבל בבהירות יתירה אישרו אותה רצפות־הפסיפס המרובות של בתי־הכנסת שנתגלו לאחר־מכן. והנה, כזעזוע אחרון ומשכנע באו הקברים של בית־שערים. גם רצפת־הפסיפס החדשה בבית־הכנסת של המת־טבריה, עם הדמויות הערומות שבגלגל־המזלות, מוסיפה נופך משלה ואומרת דרשני.

יש, כמובן, דרך פשוטה וקלה מאוד לתרץ את התופעה המפתיעה הזאת, כפי

שאמר לי פעם רב גדול בישראל בשעת ביקורו בבית-שערים: "אלה מעשי יהודים פורקי-עול, מעין יהודים ריפורמיים, שהרי לא ייתכן, שיהודים שומרי מצוות עשו כדבר הזה". איני יודע אם גם היום מחזיק הרב המכובד בדעה זו. מכל-מקום, בלא יודעין כיוון לדעתו של החוקר האמריקאני הנודע גודינאף, שהתיזה המפורסמת שלו בעניין אמנות הדמות אצל היהודים מבוססת על ההנחה, שאחרי חורבן הבית השני נחלשה השפעת המנהיגות הדתית בארץ-ישראל, ובקרב העם היה פילוג מוחלט בין אורתודוקסים וריפורמים. אין לדעה זו על מה שתסמוך, והיא חסרה כל יסוד היסטורי ובסיס עובדתי. בספרות אין זכר לפילוג כזה. לפי גירסה זו היה יוצא, שכל בתי-הכנסת שנתגלו עד כה בארץ היו של ריפורמים, כי נמצאו רק בתי-כנסת מעטים שלא היו בהם עיטורים אסורים. אך ליוצאי-דופן אלה, שהם מראשית התקופה הערבית, היו סיבות היסטוריות חדשות להעדר עיטורים אלה: הסביבה המוסלמית, שאף היא לא ראתה בעין יפה את אמנות הדמות.

ההסבר למציאת אמנות הדמות אצל היהודים, הסבר המקובל על רוב החוקרים, הוא זה: היהודים הושפעו מן הסביבה הפאגאנית בתחום האמנות כשם שהושפעו מערכים אחרים של התרבות ההלניסטית, כגון הלשון היוונית. בשאלם את המוטיבים הפאגאניים לא ייחסו להם היהודים כל משמעות סמלית, מה-גם שאף בקרב הנכרים כבר אבדה משמעותם המקורית של רבים ממוטיבים אלה, רוצה לומר: היהודים התייחסו אליהם כאל קישוטים בלבד, להנאתם האסתטית.

התפתחות זו העסיקה את חז"ל, והדבר משתקף יפה בדיונים הארוכים הנערכים בתלמוד בהלכות עבודה זרה. בעניין זה היו חז"ל חלוקים. יש שגרסו קנאות וחומרה, ויש שדרשו פשרה והבנה, ועל-כן יש בהלכות עבודה זרה פנים לכאן ולכאן. הממצא הארכיאולוגי, בשילוב עם המקורות התלמודיים, בא להעיד, שבחיי יום-יום גברה יד המתונים, שפירשו את האיסור שבתורה לקולה, ולא לחומרה, כלומר, פסל ותמונה היו אסורים כשהיה בהם משום חשש של עבודה זרה, ומותרים כשלא היה חשש כזה. וכבר הראו חוקרים ואנשי-תורה כפרופ' שאול ליברמן ופרופ' אפרים א. אורבך, שבתקופה ההיא היתה היהדות מחוסנת מפני עבודה זרה ולא חששה מפניה, ועל-כן התייחסו חז"ל בליברא-ליות אל גזירה שהציבור לא יכול היה לעמוד בה.

ה א ר כ י א ו ל ו ג י ה ה י ה ו ד י ת ה י ו ם

בלי שהתכוונתי לכך קיבלו דברי צביון אקטואלי. אמנות־הדמות במדינת ישראל היא נושא השנוי במחלוקת חריפה, ובעצם הימים האלה, עם פתיחת גן־הפסלים במוזיאון ישראל, שוב נסערו הרוחות. דומה, שהארכיאולוגיה היהודית עשויה לתרום תרומה חשובה לוויכוח הציבורי המתנהל בימינו, ששולטים בו עדיין דעות מוטעות ומושגים מסולפים, הן ביחס למציאות בחיי עמנו בימים עברו, והן ביחס לדברי חז"ל בנושא זה. אם יעלה בידינו ללמוד מן העבר בסוגיה זו וליישם לקח זה בחיי העם בהווה, אוראז נוכל לומר בעקבות האימרה הידועה: "טוב הדבר ליהודים".